

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-073-5-1-9>

ФОНЕТИЧНА АДАПТАЦІЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Осінчук Ю. В.

*кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України
м. Львів, Україна*

Серед важливих мовознавчих проблем у слов'янській лінгвістиці важливе місце посідає вивчення запозичень, які часто «стають одним з компонентів синонімічного ряду, що впливають на збагачення лексики мови» [7, с. 327].

XVI – XVII ст. в українській мові позначилися активним розквітом політематичної літератури, яка представлена різножанровими та різностильовими писемними текстами, а саме 1) пам'ятками ділової та публіцистично-ділової мови; 2) пам'ятками полемічної літератури; 3) пам'ятками художньої літератури; 4) релігійними пам'ятками; 5) пам'ятками наукової літератури; 6) літописами, хронографами тощо [3, с. 30–31], які репрезентують у значній повноті різноманітні запозичення, зокрема церковнослов'янізми¹.

Детальний аналіз писемних пам'яток досліджуваного періоду, які входять до джерельної бази унікальної Лексичної картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», засвідчує, що здебільшого церковнослов'янські слова зазнавали фонетичної адаптації в українській мові XVI–XVII ст. Мовознавці відзначають, що «адаптація запозичень до системи мови-реципієнта відбивається на формальній

¹ Під церковнослов'янізмами розуміємо сукупність мовних одиниць (слів, словосполучень, фразеологізмів), запозичених із церковнослов'янської мови, яким властиві спеціальні ознаки, що вирізняють їх із-поміж інших слів (латинізмів, грецизмів, полонізмів тощо) і які засвідчені не тільки в церковнослов'янських текстах релігійного стилю, а й у світських різножанрових пам'ятках (діловий, науковий, публіцистичний, художній стилі) української мови. Такі терміни, як *церковнослов'янізми*, *церковнослов'янські запозичення*, *церковнослов'янська лексика*, *церковнослов'янські слова*, уважаємо синонімами.

оболонці слова; саме зміни зовнішньої структури слова сигналізують про пристосування запозичення до системи приймаючої мови» [1, с. 152].

Виокремимо такі звукові трансформації церковнослов'янських мов у українській мові XVI – першої половини XVII ст.²:

– зміна **е в о** після шиплячих: *корчомный, коръчомный* < стел. крѣчьмьнь (1552 ОКан. 3.³ 19; Краків, 1507 АЗР II, 11); *жолуд* < стел. желѣдъ (Краків, 1539 AS IV, 194; Житомир, 1629 АрхЮЗР I/VI, 603); *жолчь* < стел. жльчь (Острог, 1607 Лѣк. 62; Київ, 1625 Сур.сл.);

– рефлeksi звука **ѣ**: 1) **е** на місці **ѣ** у наголошеній і в ненаголошеній позиціях (характерно для північноукраїнських говорів [дет. див.: 4, с. 76]): *благовестити* < стел. благовѣстити (Єв'є або Вільна, п. 1616 Прич. отех. 14); *болети* < стел. болѣти (Володимир, 1580 АрхЮЗР 8/III, 313); *вежда* < стел. вѣжда (поч. XVI ст. Песн. п. 57); 2) **и (і)** на місці **ѣ** (рефлекс **ѣ** – **и (і)**) властивий тільки українській літературній мові [дет. див.: 6, с. 145]): *бдити* < стел. бдѣти (1556–1561 ПС 453 зв.); *вищати* < стел. вѣщати (Луцьк, 1619 ЦДІАЛ 201, 4, 189, 1); *зрїниє* < стел. зрънїиє (Київ, 1621 Коп. Пал. 682);

– перехід етимологічного **е** (у новозакритому складі) в **ѣ** («новий») **ѣ** – властиво тільки українській мові): *заступлѣниє* < стел. застѣплєниє (1615–1616 Виш.Поз.мисл. 243); *камѣниє* < стел. каменїє (Київ, 1637 УЄ Кал. 336); *лемѣшь* < стел. лемешь (Холм, 1648 Тест. 471). Це явище найчастіше фіксуємо в богослужбово-релігійних текстах, зокрема у «Четьї» 1489 р., що увійшла до джерельної бази «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»;

– **е** на місці праслов'янського **є** (характерно для південно-західних і північних українських говорів [5, с. 100]): *гледѣти* < стел. глѣдѣти (Луцьк, 1596 АрхЮЗР 6/I, 256); *маслосвещенїє* < стел. маслосвѣштєниє (Вільна, 1608 Гарм. 209); див. ще дієслова: *возвеличитисє* < стел. възвелѣчити сѣ (Вільна, 1596 Ун.гр. 153); *гнушѣтисє* < стел. гнѣшѣти сѣ (Рожанка, 1598 Л.Пот. 993);

– зближення ненаголошених **е** та **и**: *задушеє* < стел. задоушиє (Сучава, 1570 DIR “А” XVI, т. II, фотокоп. 242); *метрополия* < стел.

² Деякі зміни, яких зазнали церковнослов'янські запозичення упродовж історичного розвитку української мови, досліджувала дослідниця А. Стаменова [8, с. 110–112].

³ Умовні скорочення цитованих джерел див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994. 329 с.

митропилиає (Володимир, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 230); метрополить < стсл. митрополить (Львів, 1609 ЛСБ 422);

– злиття звуків **ы** та **и** (**і**) в українській передньо-середній **и** (специфічна риса для фонетичної системи української мови): *взырати* < стсл. възирати (Львів, 1637 ЛСБ 1043, 48 зв.); *владичиця* < стсл. владычица (Сучава, 1520 DBV I, 16); *защытникъ* < стсл. заштительникъ (Кричів, 1600 ЛСБ 352);

– наближення ненаголошеного **о** до **у** (характерно для релігійних пам'яток із Закарпаття): *лакумъство* < стсл. лакомство (XVI ст. НЄ 82); *измучи* < стсл. измошти (XVI ст. НЄ 74); *лѣнустъ* < стсл. лѣнность (XVI ст. НЄ 113);

– утрата початкових **і** та **є**: *єрей* < стсл. иерси (Острог, 1581 Римша Хрон. 36); *збавитель* < стсл. избавитель (Київ, 1648 МКСВ 349); *петрахил* < стсл. епитрахиль (1621 АрхЮЗР 1/VI, 502);

– чергування **у–в**: *взорати* // *узорати* < стсл. възорати (Чорногород, 1578 ПВКРДА III, 48; 57); *вдовица* (1556–1561 ПЄ 313) // *удовица* (Вінниця, 1552 ОВін.З. 137) < стсл. вдовица; *завтриє* (1560 АрхЮЗР 8/VI, 85) // *заутріє* (бл. 1626 Кир.Н. 12) < стсл. заутриє;

– ствердіння шиплячих: *возложыти* < стсл. възложити (Вільна, 1599 Антир. 551); *зачынати* < стсл. зачинати (Вільна, 1599 Ант. 911); *малодушыє* < стсл. малодоушиє (Львів, 1645 О тайн. 57);

– наявність протетичного **в**: *волтаръ* < стсл. ольтарь (Володимир, 1603 АрхЮЗР I/VI, 339); *вохтоикъ* < стсл. октоихъ (XVI АрхЮЗР 1/VII, 9);

– пом'якшення звука **ц**: *гостинниця* < стсл. гостиница (XVI ст. УЄ № 29519, 131 зв.); *дѣвиця* < стсл. дѣвица (1556–1561 ПЄ 68 зв.); *лѣствиця* < стсл. лѣствица (XVI ст. УЄ № 29519, 15 зв.);

– ствердіння **р**: *вечера* < стсл. вечерæ (Львів, 1631 ЛСБ 1041, 5 а); *вечерати* < стсл. вечерæти (XVI ст. КАЗ 604);

– наявність **ли**, **ри** на місці **рь**, **ль**, **рь**, **ль**: *блиснути* < стсл. блъсныти (Чернігів, 1646 Перло 152; серед. XVII ст. Луц. 542); *блищатиса* < стсл. блищати са (Єв'є, 1616 УЄ Єв. тит.зв.); *кривъ* < стсл. кръвь (Овруч, 1643 ЛНБ 5, II 4064, 164 зв.);

– вживання **ы** на початку слова замість **и** (ця зміна відбувається після прийменників **з**, **в**, **из**; дослідники вважають, що в таких випадках **ы** виник зі сполучення **ъи** [дет. див.: 2, с. 93–94]): *ыгуменство* < стсл. игоуменство (Луцьк, 1605 АрхЮЗР1/VII, 363); *ыгумень* < стсл. игоумень (Київ, 1510 Арх. Р. фотокоп. 28); *ызба* < стсл. истьба (1552 ОЛЗ 188; Київ, 1621 ЛНБ 5, III, 19–19 зв.);

– вживання **ж** відповідно до праслов'янської сполуки ***dj**: *вожь* < стсл. вождь (Кременець, 1650 АрхЮЗР 3/IV, 437); *госпожа* < стсл. госпожда (Київ, 1648 ЛОИИ 68, 1); *зблуженіє* < стсл. заблуждение (Почаїв, 1618 Зерц. 18 нenum.);

– сполучення **ги, ки, хи** на місці **гы, кы, хы**: *драгий* < стсл. драгый (1608–1609 Виш.Зач. 211); *искидати* < стсл. искидати (Чернігів, 1646 Перло 21 зв.); *хитрость* < стсл. хытрость (Київ, 1644 КМПП II, 289);

– спрощення у групах приголосних: *безна* < стсл. бездъна (Чернігів, 1646 Перло 16); *безстрасень* < стсл. бестрастьнь (Унів, 1605 Виш.Домн. 189); *вѣсникъ* < стсл. вѣстьникъ (поч. XVII ст. Проп.р. 218 зв.);

– асиміляція приголосних: *животворящій* < стсл. Живо-творашчи (Руда, 1646 ПККДА I-1, 83); *истба* < стсл. истьба (Краків, 1532 АрхЮЗР 5/I, 32); *испусчатися* < стсл. испоуштати са (Загайці, 1637 ПВКРДА IV-I, 69);

– вставний д між звуками **з** та **р**: *зздрити* < стсл. зазрьѣти (1627 ЛБ 108); *уздрѣти* < стсл. оузрьѣти (XVI ст. НЄ 67) та ін.

Отже, різножанрові пам'ятки досліджуваного часу фіксують певний відсоток церковнослов'янізмів, значна частина яких, адаптуючись на українському ґрунті, зазнала суттєвих змін у звуковій структурі слова. Активний вплив українських фонетичних рис на церковнослов'янізми можна пояснити тісною взаємодією української і церковнослов'янської мов у XVI – XVII ст.

Література:

1. Гриценко С.П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII століття: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 367 с.

2. Керницький І.М. Фонетичні особливості мови в'їтківських книг XVI – XVII ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1961. Т 4. С. 83–106.

3. Кровицька О.В. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005. 175 с.

4. Лесів М. Фонетичні особливості віршів та передмов Памви Беринди. *Михайло Лесів. Українська літературна мова XVII – XVIII століть. Зібрані праці / зібрав і до друку підготував Володимир Пилипович. Перемишль, 2016. С. 71–97.*

5. Лесів М. Діалектні фонетичні елементи в галицьких віршованих драмах XVII – поч. XVIII ст. *Михайло Лесів. Українська літературна*

мова XVII–XVIII століть. Зібрані праці / зібрав і до друку підготував Володимир Пилипович. Перемишль, 2016. С. 98–110.

6. Приступа П.І. Рефлекси давнього наголошеного Ъ на території західних говорів української мови. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1961. Т 4. С. 145–154.

7. Рабош Г. Адаптація як одна з передумов іншомовних запозичень. *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. 2017. Випуск 42. С. 327–334.

8. Стаменова А. История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке. София, 2017. 536 с.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-073-5-1-10>

НОМІНАТИВНІ МОДЕЛІ РІЗНОВИДІВ КОШАР У ГУЦУЛЬСЬКОМУ ГОВОРІ УКРАЇНСЬКІЙ МОВИ

Пашкова Н. І.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології та славістики
Київського національного лінгвістичного університету
м. Київ, Україна*

Гуцульщина – український етнічний ареал, розташований на східних схилах Карпат. У силу природних умов землеробство тут поступилося скотарству, найбільш поширений тут відгінний тип вівчарства, коли худоба півроку випасається на гірських полонинах. Отже, найбільш популярною архітектурною формою н полонинському господарстві є *кошара*: 1) »загорода або хлів для овець, кіз; вівчарня»; *рідко* «хлів для великої рогатої худоби»; 2) *перен.* «будь-яке приміщення, переповнене людьми»; 3) »дерев'яний фабричний будинок», «житловий будинок для робітників біля фабрики тощо» [6, т. IV, с. 315].

У монографії «Гуцульщина. Лінгвістичні етюди» у записі 1956 р. М. Грицака у с. Росішка Рахівського р-ну Закарпатської обл. введено у науковий обіг 15 оригінальних ендемічних назв різновидів кошар, які нижче класифіковано за номінативними моделями.

Дериваційно-метонімічна локативна модель «**місце – дім**». Локацією мотивована гуцульська назва легкої тимчасової споруди *піддеревка*, що має таке тлумачення у діалектологічному записі: «*Коли віуці лиш так*